Ushbu onlayn konferensiya barcha fan tarmoqlaridan ilmiy tezislarni qabul qiladi.

Zamonaviy jamiyat va ijtimoiy-gumanitar fanlar: dolzarb masalalar va ilmiy yondashuvlar nomli ko'p tarmoqli onlayn konferensiyasi

O'ZBEK TILIDA SINONIMLARNING NUTQIY-USLUBIY DIFFERENSIALLASHUVI

Hamraboyeva Fotima
Turan International University Gumamitar fanlar va pedagogika fakulteti BT.24.BU guruh talabasi
rasuljonaxmatjanov0101@gmail.com

Zumradxon Jonbo'tayeva Abdujabborovna
Turan International University Filologiya kafedrasi dotsenti v.b.(PhD).
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23432550

Annotatsiya
Mazkur maqolada o'zbek tilidagi sinonimlarning nutqiy-uslubiy differensiallashuvi, ularning semantik va funksional xususiyatlari hamda turli nutq uslublarida qo'llanish imkoniyatlari tadqiq etiladi. Sinonimlar tilning lug'aviy boyligini namoyon etuvchi muhim birliklardan biri bo'lib, ular bir umumiy ma'noni ifodalashi bilan birga, ma'no nozikliklari, qo'llanish doirasi, uslubiy bo'yoqdorligi va emotsional-ekspressiv xususiyatlariga ko'ra o'zaro farqlanadi. Maqolada sinonimik qatordagi dominant birlik, uslubiy neytral va uslubiy bo'yoqdor so'zlar, shuningdek, kitobiy, so'zlashuv, poetik, rasmiy va ilmiy uslubga xos sinonimlarning funksional xususiyatlari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: sinonim, sinonimiya, sinonimik qator, dominant, uslub, nutq uslubi, uslubiy bo'yoq, emotsional-ekspressivlik, semantik differensiallashuv, nutqiy differensiallashuv, leksikologiya, o'zbek tili.

Аннотация . В статье исследуется речевая и стилистическая дифференциация синонимов в узбекском языке, а также их семантические и функциональные особенности. Синонимы являются важным компонентом лексического богатства языка. Несмотря на общность основного значения, они различаются оттенками значения, сферой употребления, стилистической окраской и эмоционально-экспрессивными особенностями. В статье анализируются доминантные единицы синонимических рядов, стилистически нейтральная и стилистически маркированная лексика, а также синонимы, характерные для разговорного, книжного, поэтического, официально-делового и научного стилей.

Ключевые слова: синоним, синонимия, синонимический ряд, доминанта, стиль, речевой стиль, стилистическая окраска, эмоционально-экспрессивность, семантическая дифференциация, речевая дифференциация, лексикология, узбекский язык.

ANNOTATION. This article examines the speech and stylistic differentiation of synonyms in the Uzbek language, focusing on their semantic and functional characteristics. Synonyms constitute an important part of the lexical richness of a language. Although synonymous words share a common semantic basis, they may differ in semantic nuances, spheres of use, stylistic coloring, and emotional-expressive features. The article analyzes dominant units within synonymic groups, stylistically neutral and stylistically marked vocabulary, as well as synonyms characteristic of colloquial, literary, poetic, official, and academic styles.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Keywords: synonym, synonymy, synonymic group, dominant, style, speech style, stylistic coloring, emotional expressiveness, semantic differentiation, speech differentiation, lexicology, Uzbek language.

Kirish

Tilning lug'aviy tarkibi o'zining rang-barangligi, mazmuniy imkoniyatlari va uslubiy xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bir tushuncha yoki unga yaqin tushunchalarni ifodalash uchun bir nechta leksik birliklarning mavjud bo'lishi tilning kommunikativ va ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi. Bunday birliklar sinonimlar deb yuritiladi. Sinonimlar shaklan har xil, ma'nosi esa bir-biriga yaqin bo'lgan so'zlar sifatida tilning lug'aviy tizimida muhim o'rin egallaydi. Biroq sinonimlarning mavjudligi ularning mutlaq tengligini anglatmaydi. Bir sinonim muayyan nutq vaziyatida tabiiy va neytral bo'lsa, ikkinchisi kitobiy, uchinchisi so'zlashuvga xos, yana biri poetik yoki salbiy emotsional bo'yoqqa ega bo'lishi mumkin. Masalan, yuz, bet, chehra, aft so'zlari umumiy ma'no jihatidan insonning yuz qismini bildiradi. Ammo ular nutqda bir xil vazifada qo'llanmaydi. Chehra ko'proq ijobiy yoki poetik bo'yoqqa ega bo'lsa, aft so'zida ko'pincha salbiy yoki qo'polroq uslubiy munosabat seziladi. Yuz esa nisbatan neytral birlik hisoblanadi.

Demak, sinonimlarni o'rganishda ularning faqat lug'aviy ma'nosini emas, balki nutqiy vazifasi, uslubiy bo'yoqdorligi va kommunikativ sharoitdagi qo'llanishini ham hisobga olish zarur.

Sinonimiya — shaklan turlicha, ma'nosi jihatidan yaqin yoki umumiy semantik komponentga ega bo'lgan til birliklari o'rtasidagi munosabatdir.

Masalan: chiroyli – go'zal – ko'rkam; katta – ulkan – buyuk – bahaybat;

gapirmoq – so'zlamoq – bayon qilmoq; yuz – bet – chehra – aft; xursand – shod – quvnoq. Bunday so'zlar sinonimik qatorlarni tashkil qiladi. Sinonimik qatorda odatda dominant birlik ajratiladi. Dominant — sinonimik qatordagi umumiy ma'noni eng aniq va nisbatan neytral tarzda ifodalovchi so'zdir. Masalan, yuz–bet–chehra–aft qatorida yuz so'zini nisbatan neytral dominant sifatida ko'rish mumkin. Qolgan birliklarda esa qo'shimcha uslubiy yoki emotsional ma'no mavjud.

Sinonimlar o'rtasidagi farqning asosiy ko'rinishlaridan biri semantik differensiallashuv, ya'ni ma'no nozikliklari orqali farqlanishdir. Masalan, katta, ulkan, bahaybat, buyuk so'zlari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, ularning ma'no doirasi aynan bir xil emas. katta — hajm yoki miqdorning odatdagidan yuqoriligini bildiruvchi umumiy so'z; ulkan — juda katta hajm yoki miqyosni ifodalaydi;

bahaybat — ko'pincha nihoyatda katta, qo'rqinchli yoki g'ayritabiiy ko'rinishni anglatadi; buyuk — hajmdan ko'ra shaxs, hodisa yoki ishning yuksakligi va ulug'ligini bildiradi. Masalan: katta bino, ulkan loyiha, bahaybat haykal, buyuk olim. Bu misollarda sinonimlarning o'rnini har doim ham bir-biri bilan erkin almashtirish mumkin emas. Demak, sinonimlar umumiy semantik yadroga ega bo'lsa-da, ularning differensial semalari mavjud.

Sinonimlarning muhim xususiyatlaridan biri ularning uslubiy bo'yoqdorligidir. Ayrim sinonimlar barcha nutq uslublarida deyarli erkin qo'llansa, ayrimlari muayyan uslubga xos bo'ladi. Masalan: Yuz – bet – chehra – aft

yuz — nisbatan neytral; bet — ko'proq so'zlashuv nutqiga xos; chehra — kitobiy, poetik yoki ijobiy bo'yoqqa ega; aft — ko'pincha salbiy, qo'pol yoki norozilik ifodasiga ega. Shuning uchun: Uning chehrasida tabassum paydo bo'ldi.gapida chehra so'zi estetik va ijobiy tasvirni kuchaytiradi. Ammo: Uning afti juda xunuk edi. gapida aft so'zi salbiy baholashni kuchaytiradi. Demak, sinonim

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

tanlovi nutqning mazmuninigina emas, balki so'zlovchining predmet yoki shaxsga bo'lgan munosabatini ham ifodalashi mumkin.

So'zlashuv uslubida qo'llanadigan sinonimlar ko'pincha soddaligi, tabiiyligi va emotsional-ekspressivligi bilan ajralib turadi. Masalan: ovqatlanmoq – ovqat yemoq; so'zlamoq – gapirmoq;bola – bolakay; yuz – bet; ota – dada; ona – aya.

Bunday birliklarning ayrimlari adabiy til doirasida bo'lsa-da, ularning qo'llanish chastotasi va kommunikativ vazifasi turlicha. Masalan, rasmiy nutqda:

Majlisda masala yuzasidan so'zga chiqildi. kabi ifoda tabiiyroq bo'lsa, kundalik suhbatda: U kecha bu haqda ko'p gapirdi. shakli faolroq ishlatiladi. Bu holat sinonimlarning nutqiy vaziyatga mos ravishda differensiallashishini ko'rsatadi.

Ilmiy va rasmiy uslublarda so'zlarning aniqligi va terminologik xususiyati muhim ahamiyatga ega. Shu sababli bunday uslublarda so'zlashuvga xos emotsional birliklardan ko'ra, neytral yoki kitobiy sinonimlar ko'proq ishlatiladi.

Masalan: aytmoq – ta'kidlamoq – qayd etmoq; ko'rsatmoq – namoyon etmoq;

tekshirmoq – tadqiq etmoq; o'rganmoq – tahlil qilmoq; boshlamoq – amalga oshirishga kirishmoq.

Ilmiy matnda: Tadqiqot natijalari ushbu jarayonning o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatadi. deyish mumkin. Badiiy matnda esa: Uning ko'zlarida quvonch porladi. kabi obrazli birliklardan foydalanish mumkin. Shunday qilib, bir mazmuniy maydonga mansub birliklarning uslubiy tanlovi matn janri va kommunikativ maqsad bilan belgilanadi.

Sinonimlarning ayrimlari nafaqat predmet yoki harakatni nomlaydi, balki so'zlovchining unga bo'lgan munosabatini ham ifodalaydi. Bunday birliklar emotsional-ekspressiv sinonimlar sifatida qaraladi. Masalan: o'lmoq – vafot etmoq – olamdan o'tmoq – jon bermoq Ushbu birliklarning umumiy mazmuni inson hayotining tugashi bilan bog'liq bo'lsa-da, ularning uslubiy va emotsional xususiyatlari farqlanadi.

o'lmoq — neytralroq va bevosita ifoda;

vafot etmoq — hurmat va rasmiylik ma'nosini ifodalashi mumkin;

olamdan o'tmoq — yumshatilgan, evfemistik ifoda;

jon bermoq — ko'proq badiiy yoki emotsional kontekstda qo'llanishi mumkin.

Masalan, nekrolog yoki rasmiy xabarda vafot etmoq birikmasi mos keladi. Badiiy asarda esa olamdan o'tmoq yoki jon bermoq kabi birliklar muayyan estetik vazifani bajarishi mumkin.Badiiy adabiyotda sinonimlardan foydalanish muallifning estetik maqsadi, obraz yaratish va emotsional ta'sirni kuchaytirish bilan bog'liq. Masalan: go'zal; dilbar; latofatli; husnli; ko'rkam. Ularning barchasi tashqi yoki estetik jihatdan ijobiy bahoni ifodalashi mumkin, biroq poetik bo'yoqlari turlicha. Go'zal — umumiy adabiy birlik. Dilbar — badiiy va poetik bo'yoqqa ega bo'lib, ko'pincha insonning yoqimliligi va maftunkorligini ifodalaydi. Latofatli — noziklik va nafislik semasini kuchaytiradi. Ko'rkam — tashqi ko'rinishning chiroyliligi va salobatini ifodalashi mumkin. Shu sababli badiiy matnda sinonim tanlash oddiy leksik almashtirish emas, balki muallifning estetik strategiyasining bir qismidir. Rasmiy-idoraviy uslubda so'zlarning aniqligi, standartligi va huquqiy jihatdan bir ma'noliligi muhimdir. Shu sababli rasmiy matnlarda ko'pincha uslubiy jihatdan neytral yoki maxsus terminologik birliklar tanlanadi. Masalan: aytmoq – ma'lum qilmoq; bermoq – taqdim etmoq; boshlamoq – kirishmoq; tekshirmoq – ko'rib chiqmoq; yordam bermoq – ko'maklashmoq.

Rasmiy hujjatda: Ariza belgilangan tartibda ko'rib chiqiladi. kabi standart birlik qo'llanadi. Oddiy suhbatda esa: Arizani tekshirib ko'rishadi. kabi shakl tabiiyroq bo'lishi mumkin. Bu misol

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

sinonimlarning uslubiy differensiallashuvi kommunikativ vaziyat bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi.Nutqiy differensiallashuv deganda sinonimlarning muayyan kommunikativ vaziyat, adresat, janr va nutq maqsadiga qarab tanlanishi tushuniladi.

Masalan, ovqatlanmoq va ovqat yemoq birliklari ma'no jihatidan yaqin bo'lsa-da, ularning qo'llanish sharoiti turlicha: Talabalar belgilangan vaqtda ovqatlanadilar. Bu rasmiy yoki neytral mazmunga ega. Bolalar hovlida ovqat yeyishdi. Bu esa kundalik so'zlashuvga xosroq.

Demak, sinonimlarning funksional imkoniyati ularning lug'aviy ma'nosi bilangina emas, balki nutqning kommunikativ sharoiti bilan ham belgilanadi.

Sinonimlardan to'g'ri foydalanish nutqning aniqligini ta'minlaydi. So'zlovchi yoki yozuvchi fikrning mazmuniga mos sinonimni tanlamasa, nutqning uslubiy tabiiyligi buzilishi mumkin. Masalan, ilmiy maqolada: Olim bu masala haqida gapirdi. deyish mumkin, ammo: Olim mazkur masala yuzasidan fikr bildirdi.

shakli ilmiy-rasmiy uslub talablariga ko'proq mos keladi. Badiiy matnda esa:

U bu voqeani hayajon bilan so'zlab berdi. kabi birlik obrazlilik va tabiiylikni oshirishi mumkin. Shunday qilib, sinonim tanlashda uch jihatni hisobga olish zarur: so'zning asosiy lug'aviy ma'nosi;

uning uslubiy bo'yoqdorligi;

nutqning kommunikativ vazifasi.

Sinonimik qator tarkibidagi birliklar ma'no va uslub jihatidan bir xil darajada bo'lmaydi. Ularning ayrimlari umumiy va neytral, boshqalari esa ma'lum uslub yoki emotsional munosabatni ifodalaydi. Masalan: xursand – shod – quvnoq – mamnun . Xursand — umumiy va nisbatan neytral; shod — ko'proq kitobiy yoki poetik; quvnoq — faol kayfiyat va harakatchanlik semasini ifodalaydi; mamnun — qoniqish va rozilik ma'nosini kuchaytiradi. Shuning uchun: U natijadan mamnun bo'ldi. gapida mamnun so'zini quvnoq bilan almashtirish mazmuniy jihatdan to'liq tenglik hosil qilmaydi.Bu holat sinonimlarning nafaqat uslubiy, balki semantik jihatdan ham differensiallashganligini ko'rsatadi.

Sinonimlarning uslubiy farqlanishi xalqning madaniy va kommunikativ an'analari bilan ham bog'liq. O'zbek tilida hurmat, muloyimlik, kattalarga ehtirom va muloqot odobiga alohida e'tibor berilishi ayrim sinonimik birliklarning qo'llanishiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, insonning vafotini ifodalashda o'lmoq o'rniga vafot etmoq, olamdan o'tmoq kabi yumshatilgan birliklardan foydalanish muloqotdagi hurmat va ehtiyotkorlikni ifodalashi mumkin.Xuddi shuningdek, qarindoshlik va murojaat birliklarida ham sinonimik va variant shakllarning tanlanishi ijtimoiy munosabatlarni aks ettiradi.

Demak, sinonimlar faqat tilning strukturaviy tizimi emas, balki milliy kommunikativ madaniyatni o'rganish uchun ham muhim manbadir.

Xulosa

O'zbek tilidagi sinonimlarning nutqiy-uslubiy differensiallashuvi tilning lug'aviy tizimidagi murakkab va muhim hodisalardan biridir. Sinonimlar umumiy semantik asosga ega bo'lishiga qaramay, ularning ma'no nozikliklari, uslubiy bo'yoqdorligi, emotsional-ekspressiv xususiyatlari va qo'llanish doirasi bir-biridan farqlanadi.Tadqiqot davomida sinonimik birliklarning semantik, uslubiy, nutqiy va emotsional-ekspressiv jihatdan differensiallashuvi aniqlandi. Yuz–bet–chehra–aft, o'lmoq–vafot etmoq–olamdan o'tmoq, xursand–shod–quvnoq–mamnun, chiroyli–go'zal–ko'rkam kabi sinonimik qatorlar mazkur jarayonning o'zbek tilidagi yorqin ko'rinishlari hisoblanadi.

Sinonimlarning nutqda to'g'ri tanlanishi kommunikativ maqsadni aniq ifodalash, matnning uslubiy talablariga rioya qilish va fikrning emotsional-ekspressiv ta'sirini kuchaytirish imkonini beradi. Ayniqsa, ilmiy, rasmiy, badiiy va so'zlashuv uslublarida sinonimlarning qo'llanish chastotasi va

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

funksiyasi o'zaro farqlanadi.Shunday qilib, sinonimlarning differensiallashuvi tilning faqat lug'aviy boyligini emas, balki uning kommunikativ, estetik va ekspressiv imkoniyatlarini ham namoyon etadi. Sinonimik birliklarni uslubiy jihatdan to'g'ri tanlash nutq madaniyatining muhim ko'rsatkichlaridan biridir.

Kelgusida o'zbek tilidagi sinonimlarni korpus materiallari asosida o'rganish, ularning real nutqdagi qo'llanish chastotasini aniqlash va zamonaviy media, internet hamda ijtimoiy tarmoqlardagi uslubiy differensiallashuvini tadqiq etish ushbu yo'nalishning dolzarb masalalaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. O'zbek tili leksikologiyasi. — Toshkent.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. — Toshkent.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli lug'ati. — Toshkent.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. — Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi.
5. Mahmudov N. Til va jamiyat. — Toshkent.
6. Rasulov R. O'zbek tilida holat fe'llari va semantikasi. — Toshkent.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.